

Nieuwe geschiedenis in oude steden

CASUS Ries van der Wouden

De afgelopen vijftig jaar is er fors gebouwd in Nederlandse steden. Belangrijke katalysator was het verschijnen van de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening in 1988, een paar jaar later gevolgd door de Vierde Nota Extra, kortweg Vinex. Daarin werd de nieuwbouwopgave gezocht in en rondom de bestaande steden. Die stonden er op dat moment niet best voor.

Vanaf de jaren zestig waren de drie grootste steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag bij elkaar met een half miljoen bewoners gekrompen. En bewoners waren niet het enige dat ze kwijtraakten: in de jaren zeventig en tachtig verdween ook veel werkgelegenheid, met name uit de industrie. Het nieuwe ruimtelijk concept van de 'compacte stad' moest de investeringen weer naar de stad brengen. Dat was een breuk met de voorgaande periode, waarin in feite de suburbanisatie werd gefaciliteerd in groeikernen op enige afstand van de stad. Het was ook in een ander opzicht een breuk. In plaats van sociale woningbouw kreeg de ontwikkeling van koopwoningen voor middeninkomens de meeste prioriteit. Nu waren naast de gemeente, marktpartijen aan zet. Het tijdperk van de projectontwikkelaar begon.

Het grootste deel van de in het kader van de Vinex gestarte bouw golf is inmiddels gerealiseerd. In en om steden zijn nieuwe woonwijken, kantoorlocaties en winkelgebieden gebouwd. De stedelijke woningvoorraad is fors toegenomen, de daling en stagnatie van de bevolkingsomvang is omgezet in een stijging. In het debat over de resultaten is verreweg de meeste aandacht uitgegaan naar de nieuwe buitenwijken, de naar de nota genoemde 'Vinex-wijken'. Dat geldt ook voor de waardering van de nieuwe woningen in historische, vaak 'jaren-dertig'-stijl, of voor hele in historiserende stijl gebouwde wijken zoals Brandevoort bij Helmond. Echter, wat eigenlijk veel interessanter is dan de buitenwijken, is de band van nieuwe binnenstedelijke gebieden met de historie. De reden hiervoor is de complexiteit van deze relatie. In de binnenstedelijke gebieden is er doorgaans sprake van een driedubbele

relatie met de geschiedenis. Ten eerste zijn de binnenstadslocaties vaak ontwikkeld op 'historische' grond in of nabij het centrum: oude havengebieden of industriegebieden. Ten tweede is in deze gebieden vaak waardevol industrieel erfgoed hergebruikt en hebben deze gebouwen een nieuwe functie gekregen. En ten derde is er, net als in een aantal buitenwijken, in sommige gebieden gebruik gemaakt van een historiserende wijze van stadsontwikkeling, soms in de stedenbouwkundige vorm, soms in de gebouwen zelf, of allebei. Deze band tussen stadsontwikkeling en geschiedenis bespreek ik in dit artikel aan de hand van twee grote binnenstedelijke projecten: het Oostelijk Havengebied in Amsterdam en De Resident in Den Haag.

Oostelijk Havengebied in Amsterdam

Nergens zijn de veranderingen in de stedelijke herstructurering van de afgelopen dertig jaar zo goed zichtbaar als in het Oostelijk Havengebied in Amsterdam. Tot de jaren zeventig nog gebruikt als havengebied, maar met gestaag afnemende intensiteit vanwege de verplaatsing van havenactiviteiten in westelijke richting. Het Oostelijk Havengebied werd verkocht aan de gemeente, die het in 1978 in onderzoek nam als potentieel nieuw woongebied. Het werd daarmee het grootste herontwikkelingsgebied van Amsterdam binnen de Ring. Het gebied heeft de structuur van door smalle verbindingsdammen met elkaar verbonden schiereilanden met langgerekte kades. Van groot belang voor het bewaren van het historisch karakter van het gebied was het besluit die structuur intact te laten en verkeersproblemen op te lossen door extra bruggen. Waar 'wonen aan het water' in Amsterdam vooral was voorbehouden aan de grachtenbewoners bood nu de kadestructuur nieuwe mogelijkheden. De kadestructuur voorzag de wijk van openbare ruimte en uitzicht op het water, en bood zo compensatie voor het gebrek aan groen. Het gebied bestaat in feite uit acht verschillende buurten: het Veemarkterrein, het Abattoirterrein, Borneo, Sporenburg, KNSM-eiland, Java-eiland (pas later toegevoegd vanwege problemen rond vrijkomende erfpacht) en de Oostelijke Handelskade met aansluitend de Rietlanden.

De stedelijke herontwikkeling startte in de jaren tachtig op het Veemarkt- en het Abattoirterrein. Daar zijn de sporen van de crisis uit de jaren tachtig en de nadagen van de volkshuisvesting nog zichtbaar: veel sociale huurwoningen in de strokenbouw die de vroeg-naoorlogse periode kenmerkt. Maar tegelijkertijd zijn de historische pakhuizencomplexen Maandag t/m Zaterdag bewaard gebleven en omgebouwd tot appartementen. In de periode daarna veranderden de opvattingen over stedelijke herstructurering. Het KNSM-eiland en het Java-eiland kregen een geheel ander en sterk stedelijk karakter, mede door de keuze van de architecten Jo Coenen en Sjoerd Soeters voor het stedenbouwkundig ontwerp. Zij braken met de volkshuisvestelijke kleinschaligheid van de stadsvernieuwing en met de stedenbouwkundige

Het grootste deel van de Vinex is nu gerealiseerd

traditie van het modernisme. Stadsappartementen zijn er dominant, in een mix van koop- en huurwoningen, waarvan een aanzienlijk deel in de vrije sector. Het KNSM-eiland kreeg monumentale grote blokken en een brede laan in het midden. De bebouwing op het Java-eiland staat juist langs de kades aan de buitenzijde, met parkachtige tuinen in de binnenhoven en nieuwe grachten tussen de bouwblokken. Met die nieuwe grachten werd verwezen naar de historische, kleinschalige grachtenstructuur van Amsterdam. Borneo en Sporenburg onderscheiden zich met deels grondgebonden laagbouw, veelal patiowoningen die rug aan rug zijn geplaatst. Deze woningen waren vooral bedoeld voor gezinnen met kinderen. Een deel is gebouwd onder particulier opdrachtgeverschap. Als laatste waren de Oostelijke Handelskade en Rietlanden aan de beurt, met veel publieke en culturele voorzieningen, kantoren, woningen en de passagiersterminal. In deze fase ging het hergebruik van de oorspronkelijke bebouwing een grotere rol spelen, zoals het kenmerkende Lloydhotel waar ooit emigranten wachtten op de grote overtocht en een aantal pakhuizen langs de Piet Hein-kade. Zo is het Oostelijk Havengebied een woonwijk geworden met ruim 8000 woningen, waar de historie van Amsterdam als stad aan het water nieuw leven is ingeblazen.

De Resident in Den Haag

Op 18 december 1964 verwoestte een brand het Haagse Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen uit 1874 aan de Zwarteweg, nabij het Centraal Station. De leemte werd opgevuld met kantoren voor de rijksoverheid, zonder noemenswaardig stedenbouwkundig plan. Op de plaats van het gebouw voor Kunst en Wetenschappen kwam als eerste het Transitorium, een grauwe kantoorflat voor tijdelijke huisvesting van rijksdiensten. Enkele jaren later verschenen een eindje verderop in dezelfde stijl de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie. Dit deel van het centrum werd een desolaat kantorengedebied met veel parkeerruimte, dat niets van doen had met het historisch centrum van Den Haag.

In de loop van de jaren tachtig werden twee besluiten genomen die het aanzien van het gebied drastisch zouden veranderen. In 1983 werd besloten het Ministerie van VROM niet buiten Den Haag te bouwen,

maar vlak bij het Centraal Station. Vervolgens loodste de toenmalige Haagse wethouder Adri Duivesteijn in 1986 de plannen voor bouw van een nieuw stadhuis en bibliotheek aan het Spui door de Haagse gemeentepolitiek. In deze situatie was een nieuw stedenbouwkundig plan voor het gebied nodig. Dat werd een plan van de Oostenrijker Rob Krier. Het stuitte op veel weerstand, met name uit de door modernisten gedomineerde Nederlandse architectenwereld. Die beschouwden Krier als een hopeloze romanticus met een sterke neiging tot historiserend bouwen. Maar de grote aantrekkingskracht van het plan van Krier was dat het drie doelstellingen van de gemeente Den Haag aanvatte. Ten eerste het verbeteren van de kwaliteit van de openbare ruimte in het centrum. Die was aangetast door verkeersdoorbraken en slordige bouwprojecten. Ten tweede het versterken van de woonfunctie in het centrum. Het aantal bewoners was in de tweede helft van de twintigste eeuw sterk verminderd. Ten derde het maken van een verbinding tussen de historische binnenstad en de 'city', de kantorenstad van Den Haag. Die functioneerden als parallelle werelden zonder noemenswaardige verbindingen.

Aanvankelijk zag het er naar uit dat het plan van Krier door de weerstand van de tekentafel zou verdwijnen. Door ingrijpen van rijksbouwmeester Kees Rijnboutt werd het proces nieuw leven ingeblazen, onder meer door het plangebied te verkleinen. Dat verkleinde plangebied ging uiteindelijk De Resident heten. Het plan bleef ook overeind door de steun van wethouder Peter Noordanus (die Adri Duivesteijn was opgevolgd) en Ton Meijer van de ontwikkelaar MAB. Het werd nog vele malen aangepast en uiteindelijk gerealiseerd met tal van andere architecten. Voor de openbare ruimten werden tal van vormen uit de historische stedenbouw benut, zoals het hoefijzervormige centrale plein, de smalle verbindingstraten en niveauverschillen tussen de openbare ruimten. In het multifunctionele plan was plaats voor kantoren, winkels, horeca en vooral ook woningen. Door de integratie van die functies kwam ook een verbinding tot stand tussen de historische binnenstad en de kantorenstad. Enkele markante historische panden bleven behouden en werden in het plan geïntegreerd, zoals het oude gebouw van de Staatsdrukkerij aan de Fluwelenburgwal. Het historiserende karakter van De Resident werd bovendien versterkt door de vrijmoedige historische verwijzingen van de architecten Soeters en Graves in het ontwerp voor het Ministerie van VWS. Enorme puntdaken geven het door Graves ontworpen Castalia het aanzien van reusachtige Hollandse grachtenpanden. Maar een belangrijke historische erfenis zit onzichtbaar in Castalia verborgen: het is gebouwd rondom het skelet van het verder verdwenen Transitorium.

Nieuwe ruimte voor geschiedenis

In de stedelijke herontwikkeling van beide steden zijn nieuwe banden met de stadsgeschiedenis gelegd en oude banden gerevitaliseerd. Dat kwam allereerst tot uiting in de aansluiting van de herontwikkelingsgebieden aan de structuur van het bestaande stadscentrum. In het Oostelijk Havengebied werd met behoud van de historische havenstructuur de Amsterdamse traditie van het wonen aan het water nieuw leven ingeblazen. In De Resident werden nieuwe verbindingen gelegd tussen de Haagse kantorenstad en het historisch centrum, onder ander door een sterke focus op de openbare ruimte. Ten tweede is er in beide gebieden weliswaar veel nieuwbouw gekomen, maar zijn tegelijkertijd historische panden bewaard gebleven door ze een andere functie te geven.

Historische woonschepen langs nieuwe bebouwing op het Java Eiland, Amsterdam. Foto: Daria Scagliola en Stijn Brakkee.

En ten derde is in beide projecten vrijmoedig gebruik gemaakt van historische stedenbouwkundige vormen en architectonische verwijzingen naar het verleden van de steden. Via de stedenbouw en architectuur is zo 'nieuwe geschiedenis' gemaakt. De Amsterdamse en Haagse projecten zijn hierin niet uniek. Ook in ander Nederlandse steden zijn stedelijke gebieden op een vergelijkbare wijze herontwikkeld: in Rotterdam de Kop van Zuid en de Lloyd- en Mullerpijler, in Maastricht Céramique en in 's Hertogenbosch het Paleiskwartier. En over de Nederlandse grens Het Eilandje in Antwerpen, Hafencity in Hamburg en Sydhavn in Kopenhagen, waar Sjoerd Soeters het concept van het Amsterdamse Java-eiland op grotere schaal heeft toegepast.

Het paradoxale is dat deze vorm van 'nieuwe geschiedenis maken' in de stad pas mogelijk is geworden door een breuk met het recente verleden. In de voorgaande decennia domineerden twee tradities de Nederlandse stadsontwikkeling: de volkshuisvestelijke bouw van relatief goedkope huurwoningen en de modernistische stedenbouw met een sterke nadruk op functionaliteit in de vorm en op functiescheiding in de stad. De breuk met deze tradities heeft in beide steden gezorgd voor nieuwe stedelijke gebieden, waarin juist veel ruimte is gelaten voor de geschiedenis van de stad.

Ries van der Wouden (ries.vanderwouden@pbl.nl) is sinds 2010 werkzaam bij het Planbureau voor de Leefomgeving en daar verantwoordelijk voor het werkprogramma, projecten en publicaties van de sector Ruimtelijke Ordening en Leefomgevingskwaliteit. In het verleden werkte hij voor het Sociaal en Cultureel en Ruimtelijk Planbureau. Hij was tevens hoofdredacteur van Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening.

Literatuur

- Abrahamse, J.E., Lahr, M. en Gauthier, C. (2003) Oostelijk Havengebied Amsterdam: stedenbouw en architectuur. Rotterdam: NAI uitgevers
- Misset, C. (2009) De haven van Amsterdam, zeven eeuwen van ontwikkeling. Bussum: Thoth
- Rossem, V. van (1996) Stadbouwkunst: de stedelijke ruimte als architectonische opgave. Rob Krier in Den Haag: De Resident. Rotterdam: NAI uitgevers
- Wouden, R. van der (2015) De ruimtelijke metamorfose van Nederland 1988-2015. Het tijdperk van de Vierde Nota. Rotterdam: NAI010 uitgevers, te verschijnen in mei 2015